

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOZOFIE
SPECIALIZAREA: FILOSOFIE ANTICĂ ȘI MEDIEVALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

**EDUCAȚIA UMANISTĂ–DE LA *INTERPRETATIO ROMANA*
LA *INTERPRETATIO CHRISTIANA***

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
PROF. UNIV. DR. VASILE MUSCĂ

DOCTORAND:
ZĂHAN DANA

2012

CUPRINS

INTRODUCERE.....	2
1. Argument.....	2
1.1. Relevanța operelor pentru problematica educativă	2
1.2. Importanța schimbării de paradigmă	3
1.3. Asemănări temporale existente între epoca tardo-antică și prezent	3
2. Scopul cercetării	4
3. Studii de specialitate.....	5
4. Structura lucrării.....	8
5. Metode de cercetare	9
I. PAIDEIA ÎN CONTEXTUL LUMII ANTICE	10
1. Context general	10
2. Virtutea (<i>arete</i>) oamenilor nobili în scrierile poezilor	11
3. Demersul rațional necesar dobândirii Binelui în scrierile lui Platon.....	13
4. Educație și salvare în epoca elenistică	20
4.1. Epicureismul: educația ca eliberare de angoase prin negarea implicării zeilor în lume	22
4.2. Stoicismul vechi: educația ca justă raportare la Natură/Rațiune	23
4.3. Stoicismul mediu: diminuarea interesului pentru logică.....	26
5. Educația pragmatică a romanilor.....	27
SENECA.....	32
I. PRINCIPII FILOSOFICO-EDUCATIVE ÎN SCRIERILE LUI SENECA.....	33
1. Caracterul filosofic al scrierilor lui Seneca	33
2. Importanța educației	39
3. Principiile filosofiei educative	40
3.1. Scopul educației este posedarea binelui desăvârșit (<i>summum bonum</i>)	41
3.2. Atingerea scopului educației presupune absența pasiunilor (<i>apatheia</i>)	42
3.3. Binele desăvârșit dobândit prin cultivarea rațiunii (spiritului divin din om)	44
3.4. Educația este valorificare a <i>momentului oportun</i> (<i>kairos</i>)	51
3.5. Necesitatea corelării teoriei (<i>contemplatio</i>) cu practica virtuții (<i>actio</i>)	54
3.6. Bucuria de a trăi (<i>gaudium</i>) ca rezultat al posedării virtuților	56
II. LIMBAJUL MORAL-EDUCATIV AL OPERELOR LUI SENECA	58
1. Exegeții despre limbajul lui Seneca	58
2. Judecări de valoare asupra retoricii și dialecticii în lucrările lui Seneca.....	62
3. Relevarea conformității dintre elocința și moralitatea unei persoane	67
4. Analiza structurii textului lui Seneca	69
4.1. Asigurarea raționalității discursului prin utilizarea principiilor morale (<i>decreta</i>)	69
4.2. Utilizarea preceptelor morale particulare (<i>praecepta</i>) în discursul educativ	73
4.3. Utilizarea exemple morale semnificative (<i>exempla</i>) în discursul educativ	76
4.4. Alte procedee de limbaj: comparații, metafore, alegorii, ironii, paradoxuri.....	79
4.5. Demersul argumentativ consonant principiului raționalității vieții.....	83
5. Reguli pentru realizarea unui discursului educativ în viziunea lui Seneca	85

CLEMENT ALEXANDRINUL	88
I. PRINCIPII TEOLOGICO-EDUCATIVE ÎN SCRIERILE LUI CLEMENT	89
1. Valorificarea paideei clasice în creștinism	89
2. Raportarea lui Clement la cultura precreștină	91
3. Paideia autentică.....	94
4. Principiile teologiei educative	96
4.1. Scopul educației este dobândirea asemănării cu Logosul divin	97
4.2. Educația divină presupune trecerea de la momentul protreptic la cel pedagogic și se încheie cu momentul didascalic	98
4.3. Colaborarea omului cu Logosul divin în vederea asumării și depășirii lumii.....	109
II. LIMBAJUL TEOLOGIC-EDUCATIV AL OPERELOR LUI CLEMENT	115
1. Raportarea creștinilor la cultura oratorică antică	115
2. Caracterizări ale scrierilor lui Clement în literatura de specialitate	117
2.1. Includerea textelor lui Clement în categoria diatribei didascalice	117
2.2. Considerarea scrierilor lui Clement ca puzzle literar sau ca rezultat al inspirației divine	118
2.3. Includerea textelor lui Clement în categoria exegezelor biblice	120
3. Aprecieri ale retoricii și dialecticii în scrierile lui Clement	120
4. Subordonarea problemei utilizării procedeelelor de limbaj problemei păstrării intacte a tradiției	123
5. Analiza structurii textului lui Clement	124
5.1. Structura limbajului protreptic	124
5.2. Structura limbajului pedagogic	127
5.3. Structura limbajului didascalic	134
5.4. Dialectica textului lui Clement între uman/mundan și divin/ceresc	137
6. Reguli de constituire a unui discurs educativ în viziunea lui Clement	139
CONCLUZIE	142
1. Abordare comparativă	142
1.1. Principiile educative	142
1.2. Limbajul	147
2. Influențe exercitate de operele lui Seneca și Clement Alexandrinul	149
BIBLIOGRAFIE	155

Termeni cheie:

Educație (*paideia*, *cultura animi*), umanism, virtute (*arete*, *virtus*), transcendență, dialectică, retorică, principii educative, binele desăvârșit (*summum bonum*), viață activă (*actio*), viață contemplativă (*contemplatio*), principii morale (*decreta*), precepte particulare (*praecepta*), exemple semnificative (*exempla*), paradoxuri, comparații, metafore, alegorii, Logos, Învățător Lăuntric, momentul protreptic, momentul pedagogic, momentul didascalic, reguli morale, pilde morale, limbaj simbolic, pluralism interpretativ

REZUMAT

Introducere

Motivele pentru care am optat pentru susținerea acestei teze sunt următoarele: a. relevanța operelor studiate pentru problematica educativă, b. importanța schimbării de paradigmă, c. asemănările temporale existente între epoca tardo-antică și prezent.

Prin *paideia* grecii înțelegeau calea pe care omul o urmează pentru a accede la natura lui autentică. Idealul educațional de factură umanistă era construit în jurul ideii necesității modelării lăuntrice a omului, modelare indispensabilă pentru o justă raportare la absolut. În general, anticii considerau că numai prin educație, ca aducere a sufletului la forma lui ideală, omul poate să-și depășească condiția. Acest conținut al textelor educative ale autorilor antici greci și romani au devenit normative pentru descendenți.

Cercetarea de față are titlul "Educația umanistă – de la *interpretatio romana* la *interpretatio christiana*". Prin expresia *educația umanistă* am aproximat conținutul termenului *paideia* (*humanitas* sau *cultura animi* la romani). Pentru antici umanismul era echivalent cu educația. Asumând această accepțiune a termenului *paideia*, putem considera că expresia *educația umanistă* este una tautologică. Numai că, în prezent, *educația* și *umanismul* nu se află în raport de identitate. Astfel, am considerat că este necesară prezența ambilor termeni și am optat pentru expresia *educația umanistă* pentru a surprinde esența conceptului vizat aici.

Lucrările celor doi autori care fac obiectul cercetării de față au fost scrise în epocă romană imperială. *Epistolele către Lucilius* ale lui Seneca și *Pedagogul* lui Clement Alexandrinul se numără printre cele mai cunoscute lucrări filosofico-educative din toate timpurile. Seneca și Clement Alexandrinul sunt buni cunoscători ai antichității clasice grecești dar, fiecare încearcă să vină cu o viziune în care clasică *paideia* este redată în spiritului epocii și mediului în care aceștia au trăit. Consider că pentru a numi specificitate stoicismului lui Seneca este adecvată utilizarea expresiei *interpretatio romana*. Pentru a reda spiritul teologiei lui Clement am decis să folosesc expresia *interpretatio christiana*.

În lucrarea de față intenționez să surprind specificul operelor fiecăruia dintre cei doi autori. Pentru a atinge acest deziderat, îmi propun să caut soluția la una dintre problemele esențiale ale educației. Este vorba despre problema finalității demersului educativ. Altfel spus, să răspund la întrebare: *paideia* ne îndrumă înspre o altă lume, un Dincolo mai bun sau *paideia* presupune o ameliorare a acestei lumi? Pornind de la soluțiile/soluția acestei probleme am realizat o parte a lucrării în care am identificat principiile educative și o parte în care analizez discursurile educative utilizate de către autori.

I. Paideia în contextul lumii antice

Geneza și elaborarea conceptului de educație (*paideia*) derivă din necesitatea de a depăși tragismul existenței. Din textele poezilor tragici înțelegem că prima formă a culturii umane (*paideei*) a fost formarea idealului uman aristocratic. Într-un mod sau altul în această perioadă se revine la idea conform căreia *arête* nu se poate învăța, ea provine din sursă divină. Discursul moral are influență doar asupra celor care au predispoziții naturale spre virtute.

În ceea ce privește modalitatea concretă de realizare a educației aristocratice știm că avea forma unor porunci, a unor prescripții practice. Comori ale înțelepciunii populare alături de reguli primitive de conduită și de interdicții născute de multe ori din superstiție găsim, în mod special, în poezia gnomică a acestei perioade.

Sub influența lui Socrate conceptul de virtute, ca scop al educației filosofice, va primi o altă semnificație. Socrate este cel care asumă transcendența Adevărului. Conceptul de virtute introdus de Socrate nu poate rămâne la nivelul eticii populare. În platonism se inserează ideea existenței unui aport substanțial, în conturarea virtuții umane, din partea transcendenței: *virtutea, acolo unde se arată, apare ca un har divin*. Dar, raportarea virtuții la divinitate nu mai este realizată însă într-o manieră situată aproape de înțelegerea comună, cum se întâmpla în perioada poezilor ionieni. Pe urmele lui Socrate, pentru o raportare adecvată a virtuții la Absolut, Platon elaborează Teoria Ideilor. Platon în *Republica* definea educația ca *arta de a forma bunele deprinderi sau de a dezvolta aptitudinile native pentru virtute ale acelor care dispun de ele*. Metafizica platoniciană nu are însă un scop în sine. În aceeași lucrare Platon propune teoria lumii ca *locuință-închisoare* a sufletului în contextul descrierii parcursului educativ pe care sufletul îl realizează de la sensibil la inteligibil. Dar, esențială este acea întoarcere a sufletului în lumea din care a plecat și insistența asupra iluminării sufletelor semenilor săi. Capacitatea de a vedea unitatea Binelui în diversitatea virtuții specifică celor care au parcurs drumul de la sensibil la inteligibil, trebuie folosită pentru a face posibilă existența *cetății ideale*. Altfel spus, Platon are nevoie de un standard divin nu pentru a depăși lumea aceasta ci pentru a fundamenta pe acesta statul ideal.

În privința problemei metodelor de educare Platon nu se mulțumește cu a propune o povestire mitică sau maxime morale. Totuși, nu trebuie uitat faptul că unele dintre cele mai cunoscute fragmente din scrierile sale sunt povestiri alegorice. Dar, nu trebuie să neglijăm faptul că aceste mituri au o valoare educativă într-un anumit context, ele sunt replici în dialogul purtat între discipol și maestru, dialog care nu își pierde calitatea de a fi, în primul rând, validare a argumentelor raționale și invalidare a celor iraționale.

Specificitatea metodelor de educare socratico-platoniciene derivă tot dintr-o realitate de ordin politic. Începând cu secolul V î. Hr., democrația aduce cu sine preocupare de a forma viitori cetățeni. Un astfel de deziderat se poate atinge numai prin exercițiile trupului și ale spiritului. Viața democratică dă naștere disputelor pentru dobândirea puterii: trebuie să fii persuasiv, să-ți determini concetățenii să ia deciziile dezirabile. Este necesar, pentru a fi un bun conducător, să-ți însușești arta limbajului. Adică să cunoști dialectica și retorica. Atât dialectica (arta discursului fragmentat în întrebare și răspuns) cât și retorica (arta discursului continuu) au devenit instrumente indispensabile ale democrației.

Platon consideră dialectica modelul gândirii și a exprimării raționale, realizată conform anumitor legi menite să asigure corectitudinea argumentelor ce conduc la stabilirea adevărului. Spre deosebire de arta oratorică, bazată pe confruntare, folosind tehnici ilicite de persuasiune, dialectica se dezvoltă între interlocutori care nu sunt oponenți, ci colaboratori uniți de convingerea că sunt parte a aceleiași comunități, comunitate formată din oameni care împărtășesc aceleași deziderate. Departe de disputele sterile ale celor ce vor să-și demonstreze superioritatea, dialectica este metoda de a gândi în așa fel încât să se obțină un acord (*omologia*) asupra adevărului.

În epoca elenistică se căuta un nou ideal al omului. Acest nou ideal trebuia să fie realizabil în acest nou tip de lume, cu universalismul ei (cosmopolitismul). Încă de la Platon, dar mai cu seamă în stoicism avem o filosofie preocupată de perfecțiunea etică a vieții. Aceasta este sinonimă cu viața ascetică, cu aspirația omului spre divinitate. Acest caracter religios al speculației filosofice devine mult mai accentuat în perioada elenistică. Astfel, elenismul se fracționează în pozitivism, renunțare la ideea cunoașterii absolutului și spirit religios, dorință de salvare. În platonism exista o încrederea în capacitatea rațiunii umane de a cunoaște Absolutul. Școlile filosofice clasice care mai au adepți și în epoca elenistică sunt platonismul și aristotelismul. Școlile filosofice ale epocii elenistice sunt cinismul, epicureismul, scepticismul și stoicismul. Aceste școli au o clientelă de studenți, însetați de a învăța *arta de a trăi*. Filosofii vor fi acum predicatori itineranți.

Dintre eleniști, stoicii au cea mai mare propensiune pentru raportarea existenței la Absolut. Prin *a trăi în acord cu Natura* și *a te supune Rațiunii Universale*, ei își exprimă fără dubiu această înclinație. Max Pohlenz atrage atenția asupra faptului că nu trebuie uitat că *a trăi conform cu Natura* are sensul *de a trăi conform cu Logosul care este forța ce domină universul și viața individuală*. *A trăi în conformitate cu Natura* se bazează pe cunoașterea principiului conform căruia natura umană individuală este parte a naturii universale. Divinitatea este conștiința lumii, este materială, este un foc activ immanent universului care

crează lumea și o dezintegrează periodic. Sufletul omului este parte a focului divin, cea mai nobilă formă de existență. Focul divin intră în oameni la începutul creației și apoi este moștenit de la o generație la alta. Chrysippos afirmă că numai sufletele înțelepților persistă după moartea trupului, până la conflagrația finală. Înțeleptul înțelege că nu poate schimba cursul evenimentelor dar își poate schimba atitudinea interioară, opiniile asupra evenimentelor și fenomenelor. Educația filosofică presupune tocmai această schimbare.

În privința metodelor de educare, stoicii recunosc utilitatea pedagogică a retoricii și a dialecticii. Acestea au o evidentă utilitate pedagogică, ele te ajută să *vorbești bine* dar și *în conformitate cu Adevărul*. Dialectica este pentru stoici o virtute, ea încorporează virtuți specifice: chibzuința în a oferi sau a nu oferi acordul. Fără studiul dialecticii, înțeleptul nu poate avea argumente infailibile. Dialectica te ajută să diferențiezi între propozițiile plauzibile și cele ambigue.

Educația latină urmează celei elenistice și ea este preponderent practică. În lumea romană numele lui Cicero și Quintilian sunt indiscutabil legate de acest imens prestigiu pe care-l avea oratoria. Cicero a dus retorica aristotelică la Roma dându-i o pecete specific romană. Lipsa studiilor de retorică din literatura romană l-a determinat pe acesta să scrie numeroase cărți de specialitate. Retorul și pedagogul Quintilian a fost primul profesor de retorică angajat de către autoritățile imperiale. Dintre ideile filosofilor greci Quintilian preia ideea originii divine a sufletului și pe cea a necesității cunoașterii de sine a pedagogului: pedagogul trebuie să fie învățat sau să știe că nu e învățat.

Școlile filosofice care s-au impus la Roma au fost școala stoică și cea epicureică. Cea mai influentă dintre școlile filosofice romane este cea stoică. În strânsă legătură cu elita societății romane, stoicismul a fost într-o oarecare măsură o adevărată religie a vremurilor.

PARTEA a I-a: SENECA

I. Principii filosofico-educative în scrierile lui Seneca

Seneca s-a născut și format în această lume romană, pe de o parte extrem de pragmatică, pe de altă parte cu o evidentă înclinație spre lux și rafinament. Provenea dintr-o familie de rang senatorial din Hispania. Ca orice tânăr din această categorie socială el părea a fi destinat unei cariere politice și astfel era nevoie să-și însușească arta oratorică. În acest sens trebuia să cunoască limba greacă și să studieze literatura greacă și romană. Seneca nu manifesta însă nici o atracție spre o carieră politică dar, în schimb, manifesta interes pentru filosofie. A studiat cu

Papirus Fabianus, Sotion și Attalatus și și-a însușit doctrina pitagoreică, cea stoică precum și noțiuni din celelalte școli filosofice care aveau adepți la Roma. Temele prezente în scrierile sale și modul lor de abordare demonstrează cu prisosință acest fapt. Dar, scrierile lui Seneca nu pot fi încadrate, exclusiv, într-una sau alta dintre școlile filosofice elenistice existente până la el. Opera lui Seneca reflectă de fapt, în primul rând, experiența sa de viață. Există o abordare, specifică personalității sale, a problemelor filosofice esențiale. Aduce în discuție temele filosofice abordate de predecesori dar, nu se declară, fără a expune o prealabilă perspectivă critică, pentru nici una dintre soluțiile propuse de predecesori. Astfel, valorificând propria experiență de viață dar, și influența medioplatonismului, Seneca transformă vechiul stoicism grec se în ceea ce noi numim azi neostoicism . Seneca este un neostoic ortodox, el pornește de la principiile vechilor stoici dar vine cu interpretări personale care au dat naștere neostoicismului, a cărui interes prioritar îl constituie domeniul moral.

Seneca s-a considerat a fi, în primul rând, un educator atât pentru contemporani cât și pentru generațiile ulterioare. În *Epistole către Lucilius* afirmă textual că filosoful nu este altceva decât un educator al neamului omenesc. Prin această apreciere a educației Seneca duce mai departe tradiția filosofiei grecești care, după cum aflăm din textele lui Pierre Hadot acordă o importanță deosebită educației.

Studiind gândirea lui Seneca pot afirma că ideile concise care exprimă esența acestui sistem de gândire pot fi grupate în jurul a trei concepte esențiale: Binele, Rațiunea și Natura. Astfel, avem principii care exprimă caracterul moral al educației, principii care exprimă fundamentul rațional al virtuții, precum și principii care sunt axate în jurul problemei depășirii condiției umane prin justa raportare la Natură.

Mergând pe ideea că gândirea lui Seneca poate fi caracterizată adecvat dacă ținem seama de faptul că este un sistem de filosofie educativă, am identificat următoarele principii:

- a. Scopul educației este posedarea binelui desăvârșit (*summum bonum*)
- b. Atingerea scopului educației presupune absența pasiunilor (*apatheia*)
- c. Binele Desăvârșit este dobândit prin cultivarea rațiunii (spiritului divin în om)
- d. Educația trebuie realizată valorificând *momentul oportun* (*kairos*)
- e. Este necesară corelarea teoriei (*contemplatio*) cu practica virtuții (*actio*)
- f. Posedarea binelui desăvârșit aduce cu sine bucuria de a trăi (*gaudium*).

Seneca pornește de la concepția comună asupra vieții și vine cu o reevaluare a acestei concepții: *oamenii socotiți fericiți sunt, de fapt, cei mai nefericiți*. Ceea ce noi tindem să considerăm ca dezirabil, devine indezirabil sau, cel mult indiferent moral atunci când interiorizăm condiția noastră. Fidel tradiției stoice, împărtășește ideea că intelectul tinerilor

trebuie educat pentru a se elibera de erorile concepțiilor comune, vulgare pentru a ajunge în posesia cunoașterii binelui și a răului. Oamenii trebuie să se ghideze conform principiului *singurul bine este cel moral*. Omul trebuie să aspire să posede binele desăvârșit și nu un bine particular deoarece el este, în egală măsură, un aspirant la măreția divină. Binele la care aspiră omul nu este altul decât cel posedat de zei iar drumul spre bine este întotdeauna posibil dar este, de asemenea, întotdeauna extrem de dificil.

O altă caracteristică esențială a neostoicismului lui Seneca derivă din modul în care este concepută natura virtuții. În centrul doctrinei stoice se află ideea că virtutea este suficientă pentru viață. Această viziune asupra virtuții o găsim și la Socrate și Platon. În privința modului în care înțelege natura virtuții Seneca se înscrie, în egală măsură, în tradiția vechilor stoici. Virtutea este pentru Zenon unicul bine, nu există un bine extern sau un bine minor. Din perspectivă stoică nu există intermediar între virtute și viciu. Doctrina absenței pasiunilor (*apatheia*) era susținută de către Zenon în total dezacord cu teoria limitării pasiunilor. În schimb, peripateticieni considerau că virtutea constă în acea cale de mijloc, că sufletul virtuos nu-și suprimă pasiunile ci le limitează.

Pentru ca educația sufletului să fie desăvârșită acesta trebuie pus în consonanță cu legea universului, trebuie adusă la lumină natura sa rațională. Iar această natură, după cum am văzut, îl determină pe Seneca să folosească o imagine extrem de puternică și să considere că omul trebuie să facă din sine un zeu.

În textele lui Seneca, înțeleptul a plonjat în eternitate, aspirantul la înțelepciune folosește fiecare *moment oportun* al vieții sale pentru a dobândi eternitatea iar viciosul neantizează fiecare *moment oportun* al vieții sale. Atingerea desăvârșirii morale presupune parcurgerea mai multor stări de spirit, în funcție de gradul valorificării *momentului oportun* (a *kairos*-ului).

Scopul vieții este dobândirea virtuții atât la nivel teoretic cât și la nivel practic. Din acest mod de a înțelege filosofia s-a născut idealul înțeleptului, atât de răspândit ulterior. Pentru Seneca, filosofia este în același timp *contemplatio* și *actio* iar acest fapt găsește un ecou până și în modul în care Seneca își concepe discursul educativ. Seneca este mult mai preocupat de practica virtuții decât de investigații teoretice asupra naturii acesteia. Numai astfel putem înțelege expresii precum filosofia *nu stă în cuvinte ci în fapte* și nici într-un caz ca o repudiare a oricărui interes teoretic.

Energia lăuntrică eliberată prin cultivarea virtuții primește, grație bucuriei, adevărata ei valoare. Această bucurie lăuntrică este apanajul, exclusiv, a înțeleptului. Prin serenitatea pe

care o posedă el se deosebește astfel de orice alt intelectual, de orice alt iubitor al artelor și științelor. Numai înțeleptul depășește anxietatea și găsește tihna existențială.

Educația neostoică propusă de Seneca presupune atât o ameliorare a vieții terestre cât și o depășire a acestei existențe și o viețuire fericită a sufletului, în compania sufletelor înțelepților din trecut, după ce acesta s-a despărțit de trup. Dacă sufletul a intrat în universul moral el va trăi confortabil indiferent dacă trăiește în trup sau în afara trupului.

II. Limbajul moral-educativ al operelor lui Seneca

Este un loc comun să considerăm, în prezent, că eficiența educației este condiționată de utilizarea unui discurs educativ adecvat. În această ordine de idei, studiul teoriilor comunicării ocupă un rol important în teoria pedagogică contemporană. Stoicul roman se numără, în prezent, printre cei mai citați autori latini. Această constatare m-a determinat să încerc să aflu de ce limbajul utilizat de Seneca fascinează omul contemporan.

Primul pas în abordarea limbajului educativ al lui Seneca îl constituie trecerea în revistă a caracterizărilor prezente în literatura de specialitate. Deși Seneca se pronunță explicit împotriva cultivării autonome a artelor limbajului, încă din antichitate el a fost perceput, la nivel general, ca fiind în primul rând un mare orator. Reputația de orator a lui Seneca a supraviețuit morții sale. Amintesc, în acest sens, caracterizările prezente în lucrările lui Dio Cassius, Tacitus și Quintilian. Dio Cassius relatează o legendă conform căreia Seneca a fost exilat de către Caligula, după ce inițial a fost la un pas de a fi condamnat la moarte, din cauza unui discurs ținut în fața Senatului, discurs strălucit dar care nu a fost pe placul împăratului. Poate tocmai din această cauză, în studiile de specialitate moderne există o serie de aprecieri formale ale scrierilor filosofice ale lui Seneca. Acest tip de apreciere este specific, în primul rând, acelor lucrări exegetice care încercă încadrarea textelor lui Seneca în categoria diatribei didascalice. Cea mai cunoscută opinie, din acest punct de vedere, îi aparține lui Oltramare. După includerea textelor lui Seneca în categoria diatribei Oltramare în *Les Origines de la Diatribe Romaine* citează excesiv maximele morale ale lui Seneca.

O altă categorie de remarci din scrierile exegetice abordează scriitura lui Seneca pornind de la doctrina filosofică a Cordubanului.

Pierre Grimal și Giovanni Reale, aflați printre ultimii exegeți ai operelor lui Seneca optează pentru o modalitate de interpretare care îi situează între cele două tipuri de interpretări redată mai sus.

În al doilea rând, am analizat fragmentele din scrierile lui Seneca în care acesta abordează probleme ce țin de arta limbajului pedagogic. Seneca nu este un admirator al elocinței în sine.

Un bun vorbitor nu este acela care poate obține, lesne, admirația mulțimii. Admirația audiențelor nu este o dovadă a calității. În schimb, a fi capabil să-ți argumentezi afirmațiile, a avea o vorbire care să-ți demonstreze abilitatea de a înțelege problemele abordate pentru tine însuși, mai întâi, și a expune apoi într-un mod convingător demonstrând profunzimea gândirii poate fi o calitate. Iar această calitate este una indispensabilă pentru un filosof care este, în viziunea lui Seneca, un educator al neamului omenesc. Seneca se declară împotriva dialecticii așa cum era ea studiată în școlile filosofice antice. Dar el nu este împotriva dialecticii în sine ci doar împotriva modului în care filosofii mai sus amintiți o concep. În schimb, Seneca valorifică noțiunile dialectice în măsura în care acestea pot fi utile din punct de vedere educativ-moral.

Seneca crede că *vorba unui om este asemeni modului său de a fi*. Când exprimarea unei epoci este una decăzută este vorba despre o decădere a moravurilor acelei epoci.

Următorul pas în a stabili care este specificul scrierilor lui Seneca îl reprezintă analiza textului primar. Am încercat să identific afirmațiile autorului despre structura discursului educativ. Apoi, am încercat să stabilesc dacă elementele componente ale discursului lui Seneca și modul în care acestea sunt ordonate pentru a da naștere textului final corespund afirmațiilor teoretice ale autorului.

În textul *Consolărilor către Marcia* reluat și dezvoltat în *Epistolele către Lucilius*, stoicul roman afirmă că elementele componente ale discursului moral sunt principiile morale (*decreta*), regulile concrete de comportament (*praecepta*) și exemplele morale semnificative (*exempla*). Filosoful stoic expune forma eficientă de a reda învățătura etică: atunci când vrei să-i înveți pe alții este bine să începi cu maxime morale și să continui cu exemple morale. Din *Epistolele* 94 și 95 aflăm că metodele utilizate (maximele morale și exemplele morale) sunt fundamentate filosofic.

Trebuie evidențiat aici faptul că Seneca nu este un admirator al pareneticii. Scriitura sa nu este alcătuită dintr-o colecție de principii morale. El consideră că trebuie să avem puține principii morale pe care să le risipim precum *semințele* în întreg câmpul discursului. Principiile sunt considerate a fi imbold al spiritului divin din trup, ele au un rol esențial în educarea spiritului.

Plecând de la precizările pe care Seneca le face cu privire la utilizarea principiilor morale observăm că, din motive pedagogice, întreg discursul lui Seneca este grupat în jurul câtorva *decreta*. Seneca își construiește textul recurgând la un număr redus de principii generale iar aceste principii formează structura de fond a fiecărei lucrări. Principiile nu sunt redată într-o

formă standard ci în funcție de contextul utilizării lor avem mai multe variante ale unui principiu de conduită stoică sau chiar mai multe principii rezumate într-o singură propoziție.

Principiile morale (*decreta*) trebuie diferențiate însă de preceptele morale particulare (*praecepta*). Doar principiile ne sunt insuflăte de către zeu și doar înțeleptul este capabil să aplice aceste principii în situații concrete de viață. În schimb, aspirantul la înțelepciune are nevoie de transpunerea acestor principii, de explicații privind modul în care ele trebuie înțelese și realizate practic iar aceste sfaturi sunt furnizate de către înțeleptul stoic prin intermediul preceptelor morale. Educația nu se poate realiza în absența normelor particulare de comportament dar nici în absența principiilor morale.

În scrierile lui Seneca, exemplele morale, concrete asemenea preceptelor morale redau caracterului practic al demersului filosofico-educativ. Între latura teoretică și cea practică există o unitate de fond. Astfel, exemplele semnificative la care Seneca recurge sunt întotdeauna consonante cu principiile exprimate. Cititorul tragediilor și a scrierilor filosofice are permanent în față imagini extrem de vii. În operele în proză Seneca ilustrează permanent utilizând exemple și concepte generale. El expune, de multe ori, caractere paradigmatiche, situate la extreme. În cazul acelor *exempla* relatate luând drept exemplu viața personală, autorul nu se mai limitează la a reda întâmplări situate la extreme ci se axează pe evidențierea mișcărilor sufletului, pe situarea lui într-o categorie sau alta de *proficientes*, în funcție de progresul moral realizat.

După analiza elementelor componente ale limbajului pedagogic, a acelor elemente despre care vorbește însăși autorul, am recurs la o analiză a textului în vederea identificării altor procedee de limbaj, procedee de bază ale retoricii, utilizate de obicei de către filosofi pentru a-și populariza doctrinele. Astfel, am constatat că în textele lui Seneca avem și comparații, metafore, alegorii, ironii și paradoxuri.

Termenii *comparație*, *metaforă* și *alegorie* pot fi corelați, ei se înscriu într-o progresie în scriitura lui Seneca. El merge de la comparații simple, ușor de anticipat la comparații neașteptate. Consider că această orientare a scrierii nu este întâmplătoare. În textele lui Seneca metaforele sunt construite plecându-se de la viața cotidiană, de la multitudinea concretă a situațiilor de viață. Există numeroase situații în care se utilizează un vocabular din domeniul agricol, medical sau cel militar. Această predilecție derivă din modul în care Seneca înțelege Natura, ca ansamblu de elemente empirice și spirituale. Cât despre scopul utilizării acestor procedee am constatat că sunt utilizate atât pentru a spori gradul de accesibilitate a teoriilor stoice cât și pentru a spori efectul persuasiv al textului sau a combate, prin utilizarea comparațiilor și metaforelor cu conținut negativ, viciile.

În ceea ce privește ironia știm că este utilizată, în diatriba didascalică, cu scopul relaxării auditoriului. De cele mai multe ori întâlnim o abundență de ironii și multe dintre acestea sunt de-a dreptul grosolane. Parcurgând scrierile lui Seneca am concluzionat că acestea se limitează la un număr rezonabil de ironii și că aceste ironii denotă o finețe a spiritului. Adeseori Seneca ironizează luxul romanilor contemporani lui.

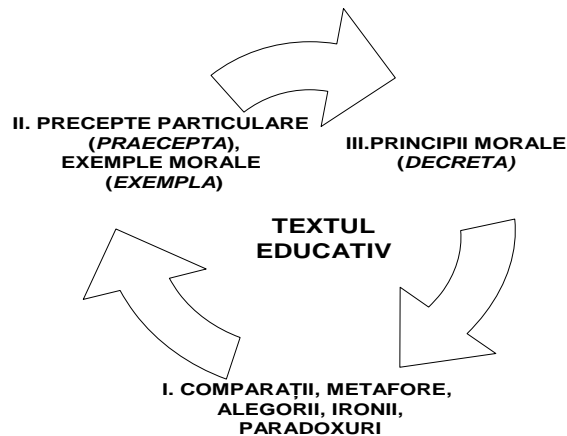
Deseori exegeții operelor lui Seneca afirmă că structura limbajului utilizat de către acesta este una antinomică. Consider că paradoxul nu este cultivat decât atunci când poate avea eficiență educativă. O primă categorie de paradoxuri utilizate de către Seneca sunt asociate doar stărilor negative, stărilor sufletești ale vicioșilor. Prin aceasta el subliniază că omul virtuos nu se află niciodată în situații fără ieșire ci doar cel vicios, numai acesta traversează stări paradoxale, lipsite de raționalitatea vieții. Un astfel de paradox este cel exprimat prin expresia *lene neliniștită*. O altă categorie de paradoxuri se naște în momentul trecerii de la viziunea comună asupra vieții la cea stoică. Un astfel de paradox este cel exprimat prin expresia *murind au ajuns la nemurire*.

Astfel, observăm că toate aceste procedee, fie ele comparații, metafore, alegorii, ironii sau paradoxuri sunt utilizate cu moderație. Acestea sunt uneori intercalate în textul format oricum, în mare parte, din *decreta*, *praecepta* și *exempla*. Ele îndeplinesc un rol secundar în educația propusă de Seneca și sunt utilizate doar atunci când pot fi folosite pentru atingerea scopului educației care este desăvârșirea morală.

Seneca desfășoară o argumentație amplă dar, una care este concentrată asupra conținutului moral. Dialectica lui Seneca presupune o trecere de la principii generale (*decreta*), la reguli particulare (*praecepta*) și la exemple semnificative (*exempla*) pozitive și negative. Educația înseamnă depășire a viciului și situare în virtute, înseamnă progres. Virtutea este adecvarea la Rațiune, avem nevoie de o cunoaștere a principiilor morale pentru a putea trăi conform acestora. Avem o trecere permanentă de la principiile, preceptele și exemplele pozitive la cele negative. Dar, principiile, preceptele și exemplele negative nu au un rol efectiv în cunoaștere. Astfel, putem vorbi despre o dialectică progresivă și pozitivă. Ea presupune o înaintare permanentă pe calea principiului moral și a exemplului semnificativ pozitiv. Nu există, în argumentația lui Seneca, o sinteză reală a contrariilor.

Elementele componente nu sunt organizate întâmplător ci urmează o structură moral-logică, sunt exprimate astfel încât să contribuie la dobândirea desăvârșirii morale. Nu există însă o stereotipie a organizării acestora, autorul urmând mișcările sufletești ale partenerilor de dialog în vederea construirii argumentației. Schema organizării elementelor componente ale limbajului moral la Seneca nu poate fi decât extrem de generală și ea poate evidenția doar

acea trecere permanentă de la un element component la altul, reveniri și schimbări de ordine în modul organizării elementelor:

PARTEA a II-a: CLEMENT ALEXANDRINUL

I. Principii teologico-educative în scrierile lui Clement

În creștinismul primar era, uneori, interzisă orice apropiere de cărțile autorilor antici catalogate drept *păgâne*. Alteori se încearcă apropierea intelectualilor care nu erau creștini printr-o interpretare a autorilor clasici care să fie consonantă creștinismului. În secolul al II-lea Clement Alexandrinul a înțeles că doctrina creștină nu poate fi doar o religie a oamenilor simpli, lipsiți de cultură. Pentru a depăși acest nivel el a considerat că trebuie să se stabilească un dialog real cu știința și filosofia. Clement admite că paideia clasică avea rolul de a eleva ființa umană. În această ordine de idei considera că toate științele pot contribui la elevarea omului. Dar filosofia era situată pe cea mai înaltă treaptă. Aceste concepte utile pe care le regăsim la grecii romani pot fi găsite și în lumea barbarilor iar această stare de fapt nu face decât să ne demonstreze faptul că divinitatea nu a lăsat fără ajutor nici o ființă, inspirația divină este prezentă în toate culturile dar a fost valorificată numai în anumite grade. Acum el ne propune *paideia autentică*.

La Clement paideia autentică încorporează paideia clasică dar este, în primul rând, opera Logosului divin. În vederea identificării principiilor în jurul cărora este organizată teologia educativă a lui Clement trebuie să avem în vedere faptul că:

- a. Nașterea Logosului este atemporală, el este începutul lumii morale și aceasta întrucât este Bun, este începutul lumii naturale întrucât este Existență și este începutul lumii raționale întrucât este Minte.

- b. Educatorul divin îndrumă omul spre dobândirea credinței, apoi a binelui iar apoi pentru a trece dincolo de universul moral, pentru a pătrunde în cunoașterea de tip gnostic.
- c. Omul ca imagine a divinității este în egală măsură rațional și capabil să parcurgă un drum nelimitat, să progreseze continuu în cunoaștere pentru a se uni cu creatorul său.
- d. Învățătorul lăuntric realizează aceasta uzând de raționalitatea sa și propunându-și să ajute omul să-și conștientizeze propria raționalitate și să depășească astfel existența empiric-temporală.

Astfel, am identificat următoarele principii ale educației:

- a. Scopul educației este dobândirea asemănării cu Logosul divin
- b. Educația divină presupune trecerea de la momentul protreptic la cel pedagogic și se încheie cu momentul didascalic
- c. Educația este eficientă numai dacă avem o colaborare a omului cu Logosul divin

Logosul este, pe de o parte, modelul exterior perfect al oricărui creștin iar, pe de altă parte, este prezent în interioritatea fiecărui om care a fost creat *după chipul și asemănarea Logosului*. Pedagogia lui Clement are astfel în centru Logosul, Cuvântul și este destinată depășirii efemerității existenței, transcenderii ei. Prin Cuvânt se realizează unitatea dintre Creator și creație, posibilitatea îndumnezeirii omului, atingerea scopului întregului demers de cultivare, de educare a ființei umane.

Cele trei momente educative ale Logosului sunt momentul protreptic, momentul pedagogic și momentul didascalic iar acestea corespund modului de organizare al paideei clasice. Cele trei etape erau necesare pentru a conduce omul la viața filosofică. Momentul protreptic vizează schimbarea obiceiurilor, cel pedagogic schimbarea acțiunii iar cel didascalic schimbarea pasiunilor. *Protrepticul* este un adevărat fragment de critică adresat lumii antice, respectiv mitologiei, religiei și filosofiei acesteia. Clement pornește de la universul cultural al posibililor săi viitori discipoli și trasează limitele acestui univers. Astfel spus, vine să arate celor ce au deja o cultură care este gradul de autenticitate a acesteia și în ce puncte se produc devianțe de la Adevăr. El nu merge pe ideea unui purismului educativ ci pe ideea realizării unei culturi creștine autentice, culturi care să valorifice deplin deschiderea spirituală deja existentă. Spre deosebire de *Protrepticul* care se adresează celor fără convingeri creștine, *Pedagogul* este adresat celor deja convertiți dar încă pătimiși. Acești discipoli începători trebuie instruiți în vederea purificării de patimi. Cartea conține un adevărat rețetar al creștinului practicant și oferă îndrumare în cele mai comune și concrete situații de viață. Pedagogia lui Clement este în mod cert consonantă lumii elenice. Pentru el

educația este cultivare a virtuții iar virtutea are o puternică amprentă rațională. La Clement virtutea are un fundament intelectual. Clement diferențiază între Pedagog (ca educator al celor proaspăt inițiați) și Maestru (învățătorul celor avansați pe calea credinței și a cunoașterii). Pentru a ajunge la cunoașterea mistică nu este suficientă activitatea Pedagogului. Acesta doar pregătește calea pentru Maestru. Adevărul este dincolo de litera Scripturii și doar Maestrul poate iniția în această cunoaștere mistică.

Cele două principii expuse până acum vizau modul în care Învățătorul lăuntric își organizează activitatea educativă. Acest ultim principiu identificat scoate în evidență faptul că Alexandrinul atribuie un rol semnificativ și omului care este educat de divinitate. Omul este dotat cu rațiune independentă iar aceasta îl ajută în a face alegeri. Alegerile dezirabile sunt consecința bunei voințe. Rațiunea și puterea de a alege sunt strâns legate. Omul nu poate fi educat și, în consecință, nu poate fi salvat dacă nu-și asumă rolul de *colaborator* al divinității. Divinitatea respectă libertatea voinței omului. Pentru Clement în procesul educativ este conjugată acțiunea Bisericii și acțiune Învățătorului Lăuntric. Cea din urmă este substanțială pentru a progresa dar nu este eficientă dacă omul nu-și aduce contribuția sa. Scriitorul creștin asociază Logosul divin cu logosul uman, pe urmele filosofiei grecești iar rațiunea umană este în slujba voinței. Puterile raționale sunt în subordonate voinței.

Creștinii nu formează o comunitate ideală doar în ceruri ci sunt chemați să formeze aceea comunitate încă de aici de pe pământ. Dar aceasta nu se întâmplă întotdeauna. Uneori creștinii sunt supuși martiriului, pot suferi imense dureri pentru a putea astfel să dobândească patria cerească, nu li se lasă răgazul de a forma aici, pe pământ, o comunitate ideală. Oricum, finalul drumului îl reprezintă, atât pentru cei ce se bucură de această lume cât și pentru cei care suferă în această lume, împărăția cerurilor. Ei nu trebuie decât să-și amintească permanent că Adevărul revelat își desăvârșește opera împreună cu intelectul uman.

II. Limbajul teologic-educativ al operelor lui Clement

Din perspectiva utilizării tradiției filosofice precreștine scrierile și activitatea didactică a Școlii din Alexandria, din care făcea parte și Clement, sunt referențiale. Conform reprezentanților acestei școli metafizica, dialectica și retorica sunt rezultatul inspirației divine și trebuie valorificate pentru atingerea scopului educației creștine.

Am început analiza limbajului educativ utilizat de Clement cu trecerea în revistă a unor puncte de vedere, prezente în literatura de specialitate. Pornind de la crezul lui Clement în utilitatea preluărilor din cultura antică păgână sunt generate o categorie de argumente, în literatura de specialitate, în sprijinul tezei includerii scrierilor lui Clement în categoria

diatribei. Lui Henri-Irenee Marrou îi aparține cea mai detaliată demonstrație a oportunității includerii textelor lui Clement în categoria diatribei. Mulți alți cercetători, după ce ajung la concluzia că *Protrepticul*, *Pedagogul* și *Care bogat se va mântui?* sunt lucrări destinate publicului larg, în timp ce *Stromatele* sunt scrise pentru un grup de inițiați, concluzionează că aceste scrieri sunt dificil de introdus într-o anumită categorie și astfel le numesc *lucrări de tip puzzle*. Alți cercetători consideră că aceste scrieri au structuri realizate în funcție de *moment oportun* în care o anumită cunoștință poate fi transmisă, în funcție de modul în care autorul simte că este inspirat. Scrierile lui au forma aceasta pentru a face posibilă acea primire a cunoașterii doar în momentul în care discipolii sunt pregătiți pentru a accede la un anumit nivel. G.-I. Gargano, într-o lucrare recentă, afirmă că textul lui Clement trebuie inclus într-o categorie din care fac parte toate lucrările Sfinților Părinți ai primelor secole de creștinism, respectiv, în categoria exegezelor biblice.

În al doilea rând, am analizat afirmațiile lui Clement cu privire la importanța limbajului pentru realizarea unei educații eficiente. Constatăm că Alexandrinul crede în necesitatea cultivării limbajului dar că insistă asupra limitelor acestor arte. El consideră că nu trebuie să se ajungă până la a denatura mesajul biblic și apostolic dar este dezirabilă o cizelare a limbajului pentru ca acesta să contribuie la a dezvolta interesul pentru educația creștină, că este dezirabilă astfel utilizarea dialecticii și a retoricii în acest scop. Consider că pentru a analiza limbajul utilizat de Clement trebuie să avem în vedere, în primul rând, conținutul și scopul cu care el și-a scris lucrările.

În al treilea rând, am identificat mijloacele discursive utilizate cu predilecție, pentru atingerea scopului educației. Am văzut, în capitolul anterior că cele trei etape ale educației presupun atragerea la credința creștină sau convertirea, purificarea morală a trupului și a sufletului și inițierea în cunoașterea gnostică. Regăsim, în textul primar, termeni, concepte și teorii din mitologia, filosofia și literatura antică care sunt întotdeauna interpretate în conformitate cu învățătura creștină. Prezența acestora este tipică limbajului protreptic, al convertirii. A doua etapă a educației propuse de Clement presupune eliberare de patimi iar, în acest scop sunt utilizate maximele morale, numite de Clement *norme de conduită* și exemple morale numite *pilde încurajatoare*. Cea de-a treia etapă aduce cu sine inițierea și progresul nelimitat pe calea revelației creștine iar în acest scop Clement utilizează limbajului simbolic.

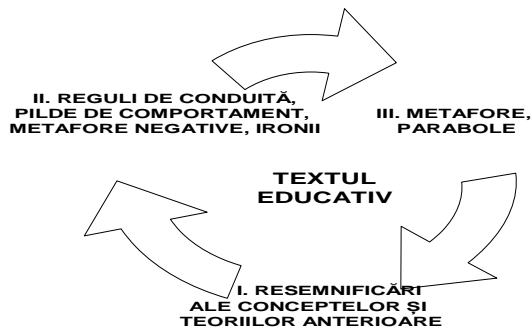
Observăm că avem numeroase interpelări la adresa celor care susțin ideii străine de spiritul creștinismului. Dar, întotdeauna interpelării îi urmează o critică argumentată a acestor

concepții și apoi o respingere totală sau parțială a acestora. Clement propune, de asemenea, o poziție alternativă și deschiderea textului înspre alte teme.

Convertirii îi urmează, în educația creștină propusă de către Clement, eliberarea de patimi. Despre limbajul adecvat acestei etape educative Clement face câteva afirmații în *Pedagogul*. La începutul acestei lucrări există câteva considerații asupra necesității utilizării regulilor de conduită și a pildelor de viață edificatoare în scop pedagogic. Astfel, recunoaștem lesne în aceste fragmente sublinierea eficienței pedagogice a maximelor morale și a povestirilor care relatează exemple de viață semnificative, adică a acelor componente ale limbajului moral pe care le regăsim și în neostoicism. Tot pentru combaterea patimilor sufletului Clement recurge uneori la metafore cu un conținut negativ, metafore care se constituie în ironii acide la adresa gândirii și comportamentului oamenilor vicioși.

Dar, dat fiind caracterul special al cunoașterii gnostice în care sunt inițiați creștinii, este indispensabilă utilizarea *limbajului simbolic*, metaforic și la un alt nivel. Aceasta este nivelul superior al educației și se realizează sub îndrumarea lui Hristos în calitate, de data aceasta, de Maestru. Utilizând citate din Vechiul Testament și din Noul Testament, Clement vine cu o interpretare alegorică în stilul școlii din Alexandria. Clement consideră că Biblia este locul adevăratei filosofii care operează cu nume simbolice. Dar nu toate numele biblice sunt simbolice. În schimb, filosofia barbară operează cu metafore, parabole și enigme. În filosofie metaforele și enigmaticele sunt căutate, de multe ori create intenționat. Creștinului întreaga realitate noetică i se înfățișează ca o enigmă, el trebuie să pătrundă înțelesul metaforic al lumii pentru a putea depăși lumea.

Textul lui Clement este organizat pe trei niveluri distincte. Fiecărei etape educative îi corespunde un anumit tip de limbaj: resemnificarea teoriilor este specifică etapei convertirii, utilizarea normelor de comportament, a pildelor morale și a metaforelor cu un conținut negativ este specifică etapei pedagogice iar utilizarea metaforelor și a parabolelor care evidențiază pluralismul educativ al textului biblic este specifică etapei didascalice. Dar, toate scrierile lui Clement conțin, într-o măsură mai mică sau mai mare, procedee specifice tuturor etapelor educative:

Concluzie

Între principiile educative propuse de Seneca și cele propuse de Clement Alexandrinul există următoarele asemănări: a. atât pentru Seneca cât și pentru Clement Alexandrinul educația presupune cultivarea virtuții, b. atât Seneca cât și Clement celor două aspecte ale educației, cea teoretică și cea practică, li se acordă importanță egală, c. teoria și practica virtuții sunt corelate doctrinei asemănării cu divinitatea (*homoiosis*) atât pentru stoicul roman Seneca cât și pentru Clement din Alexandria, d. de asemenea, avem un consens în ceea ce privește posibilitatea transformării omului într-o divinitate bună sau rea, în funcție de reușita sau eșecul procesului educativ pe care el îl parcurge.

Aceste principii se deosebesc prin: a. scopul ultim al educației este, pentru Seneca, dobândirea binelui desăvârșit (*summum bonum*) iar scopul final al educației presupune, pentru Clement, trecerea dincolo de universul valorilor morale, de bine deoarece finalul demersului educativ este unirea mistică cu divinitatea, b. la Seneca doctrina lui *homoiosis* era alcătuită pe ideea că omul are datoria de a imita bunătatea divină, în timp ce la Clement este evidențiată posibilitatea unirii mistice a omului cu divinitatea, pedagogia lui Clement nu se oprește la a fi doar cultivare a virtuții, c. diferențele de finalitate dintre cele două sisteme educative sunt evidente în modul în care autorii se raportează la suferință: dacă Seneca recomandă, în ultimă instanță, sinuciderea pentru a te elibera de suferința inutilă, creștinul Clement recomandă suportarea oricărei dureri, acceptarea martiriului și refuzul sinuciderii ca eliberare de o suferință inutilă.

Asemănările în ceea ce privește limbajul educativ utilizat de cei doi autori constau în: a. în textele ambilor autori regăsim procedee retorice minimale care i-au determinat pe unii exegeți să afirme că scrierile lor aparțin categoriei diatribei didascalice, atât la Seneca cât și Clement avem o abundență de citate din mitologie, literatură și filosofie, ambii autori se folosesc de virtuțile metaforelor cu sens negativ pentru a trata maladiile care cuprind sufletul, ambii

autori recunosc eficiența exprimării de tip parenetic în acțiunea educativă, b. cea mai importantă asemănare constă în faptul că, în limbajul moral utilizat sunt propuse modalități de argumentare în care se recurge la *principii generale și exemple semnificative* sau *pildele de viață* iar acestea nu sunt redactate aleatoriu ci sunt îmbinate în structuri logice conforme cu doctrinele teoretice expuse; Seneca construiește structuri în care regăsim *decreta, praecepta și exempla* în conformitate cu cerințele moralei pe care el o propune iar Clement Alexandrinul utilizează și el *normele de conduită și pildele de viață* în cea de-a doua etapă a educării, în cea pedagogică în care sufletul dobândește desăvârșirea morală.

Deosebiriile dintre cele două tipuri de limbaj educativ constau în: a. pentru Seneca metafora și alegoria au doar rolul de a spori forța persuasivă a textului, ele sunt utilizate, de cele mai multe ori, în situații cu conotații negative și îndeplinesc un rol important în motivarea discipolilor pentru a părăsi calea viciului și a se situa pe drumul virtuții, în schimb, la Clement găsim și acest nivel al utilizării metaforelor și alegoriilor pentru a combate patimile sufletului dar el aduce în plus ideea interpretării simbolice a textelor biblice, înțelegerea elementelor universului mundan ca simple simboluri ale unei realități superioare.

Seneca este creatorul unui sistem filosofic specific lumii romane. În istoria filosofiei, el este introdus în aceeași școală filosofică cu Epictet și Marcus Aurelius. În primul rând, acești filosofi au avut o influență remarcabilă asupra elitei lumii imperiale romane. Filosofia propusă este, în același timp, produsul lumii romane și se naște din efortul de a crea o viziune asupra lumii care să facă posibilă viața în contextul social-politic existent. Seneca a ajuns să fie considerat un model demn de urmat de către posteritate, chiar dacă această posteritate este una creștină. Morala senecană a fost studiată cu acuritate pe tot parcursul Evului Mediu. Limbajul moralei lui Seneca are puncte divergente cu limbajul scrierilor unor autori precum Erasmus din Rotterdam, Shakespeare, Voltaire sau Kant. În cazul acestor autori există dovezi clare ale faptului că l-au studiat pe Seneca și că au valorificat moștenirea sa. *Elogiul nebuniei* a fost scrisă de către Erasmus după modelul scrierilor lui Seneca, Voltaire a fost inspirat de acesta în a-și concepe *Cugetările* iar drama shakespeariană este tributară tragediilor lui Seneca. Kant, consideră unii cercetători, s-a inspirat din Seneca pentru a diferenția între maxime acțiunii particulare și legea generală.

Cât despre Clement Alexandrinul pot afirma că deși a fost mai puțin studiat opera lui are caracteristici care i-au determinat pe cercetători să-l considere un *Comenius al antichității creștine*. Este evidentă influența pe care Clement a avut-o în Alexandria, în mod special asupra elevului său Origenes care, dincolo de orice acuzații care i se aduc rămâne în istoria

creștinismului prin faptul că a fost primul autor care a încercat să fixeze în scris dogma creștină. Clement Alexandrinul insistă asupra necesității cunoașterii textelor scriitorilor și filosofilor păgâni, asupra utilizării retoricii pentru a spori efectul persuasiv al unui text. În *Cartea a IV-a* din *De doctrina christiana* Augustin îi îndeamnă pe preoții creștini să învețe retorica. De asemenea, în *De Magistro* Augustin vorbește despre Hristos folosind aceeași sintagmă ca și Clement: *Învățătorul Lăuntric*. Aceeași modalitate de interpretare simbolică a textului scripturistic avem și la Sfântului Ioan Hrisostomul în lucrarea *Despre schimbarea numelor*, la Sfântul Maxim Mărturisitorul în lucrarea *Ambigua* sau în *Dogmatica* Sfântului Ioan Damaschin. În lucrările Sfântului Maxim Mărturisitorul avem fragmente din lucrarea lui Clement *Despre Paști* (lucrare care s-a păstrat doar sub această formă) iar în lucrările Sfântului Ioan Damaschin există fragmente din *Epistolele* lui Clement (de asemenea, păstrată doar parțial). Influența lui Clement asupra acestor autori este evidentă și constă mai ales în preluarea ideii necesității înțelegerii simbolice a textului biblic, a inițierii creștinilor în această cunoaștere specială, gnostică.